

MEQUINENSA POBLE I CASTELL

Aproximació a la
morfogènesi urbana

Per Jacinto Bonales

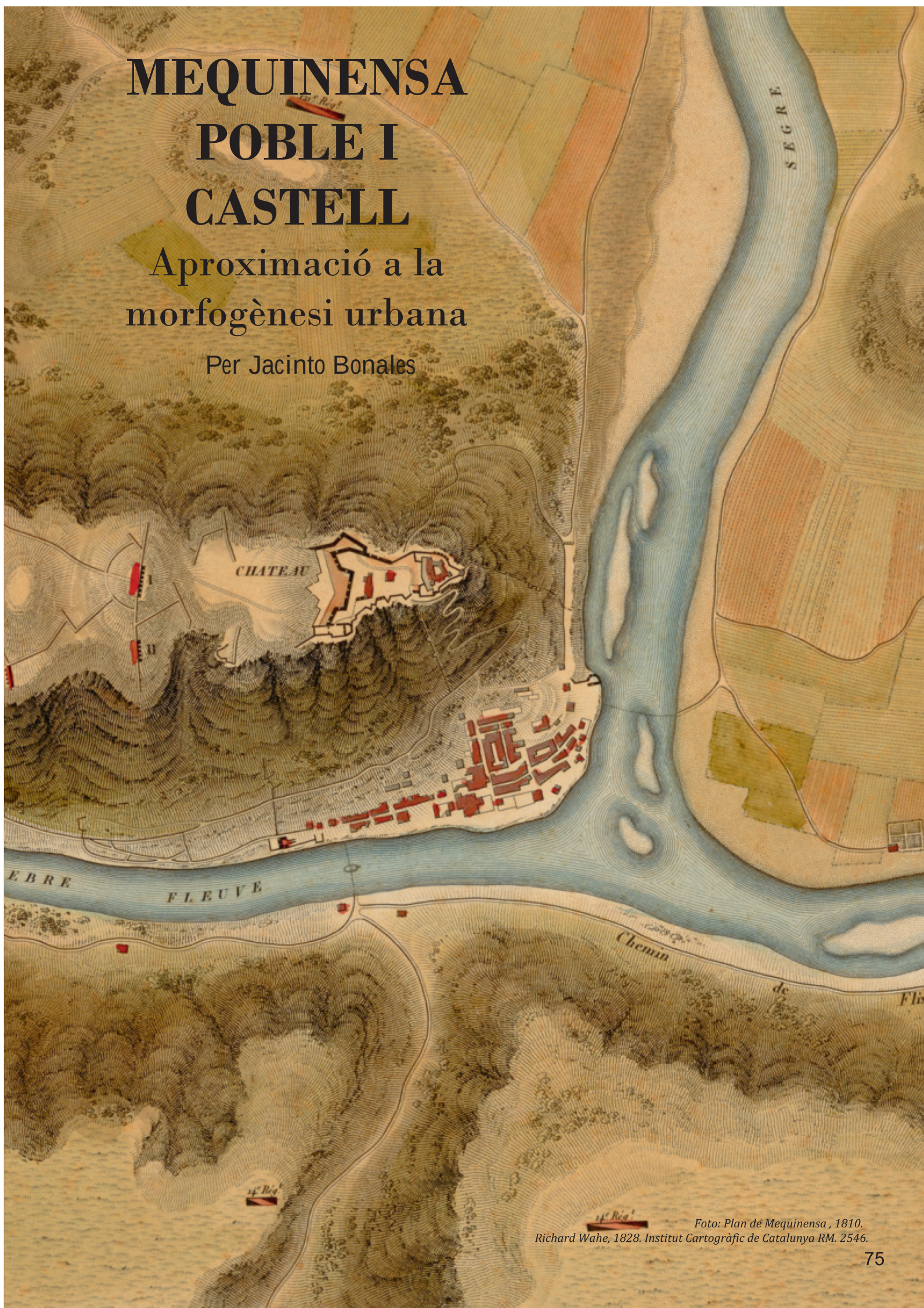

Foto: Plan de Mequinensa, 1810.
Richard Wahe, 1828. Institut Cartogràfic de Catalunya RM. 2546.

L'estructura urbana d'un poble, l'entramat de carrers i places que la conformen, i la seva disposició en forma d'adaptació a l'orografia ens proporcionen molta informació sobre el passat de la comunitat i ens aproxima a les potencials vicissituds que va patir i gaudir. La situació estratègica de Mequinensa, vila ubicada immediatament sobre l'aiguabarreig de l'Ebre i del Segre, va determinar el caràcter del nucli urbà. Al llarg dels segles moderns va veure condicionat el seu urbanisme pel caire de plaça militar i vila fortificada, i per aquesta mateixa raó va patir alguns setges i bombardeigs en les diferents guerres. La nostra vila, més que desenvolupar-se a l'ombra del castell (en aquest cas, a la solana), ha estat en sí mateixa una plaça fortificada inseparable del caire fronterer del castell. En aquest article presentem algunes dades i aproximacions interpretatives sobre l'evolució del casc urbà del *Poble Vell*, necessàriament inseparables de les vicissituds del castell. I és que vila i castell han estat inseparables durant un mil·lenni.

Els orígens

L'origen del castell cal cercar-lo en la prehistòria, tal i com mostren les restes de ceràmica de diferents períodes que es van trobar al seu redós (de l'edat del Bronze, d'època Ibera...), si bé mai s'ha dut a terme una excavació arqueològica que ens ajudi a conèixer les seves primeres passes. Sobre un possible poblat del Bronze o fins i tot del Ferro s'aixecaria una torre en època romana, no en debades des del castell es pot veure el turó de la Seu Vella de Lleida, o el que és el mateix, la *civitas* romana d'*Ilerda*. Del que sí estem segurs és que l'actual fortalesa té l'origen en un primer castell d'època islàmica, un *ḥiṣn* amb territori adscrit que pertanyia a la frontera extrema (*al-Ṭağr al-Aqsā*) amb cap a Saragossa en un primer moment, i depenent de la taifa de Lleida després. Del castell, un edifici de planta rectangular amb murs amples situat a l'extrem nord-oest de l'actual edifici (es remodelaria posteriorment com a polvorí del castell), sorgien les dues muralles, llenços sense torres que anaven una directament cap al migdia fins arribar a uns metres del riu, sota el nucli urbà de *Miknāsa*; i l'altra cap a llevant, sobre els cingles de la serra, tal i com encara avui es pot veure, per unir-se ambdós a través de les cases fortificades. I és que als peus del castell islàmic s'erigien les cases del poble.

L'origen de Mequinensa és també incert, i fins que no es faci una excavació arqueològica a l'alçada de l'antiga plaça de l'ajuntament no podrem sortir de dubtes. Com a hipòtesi podríem dir que el poble es va aixecar sobre una antiga *mansio* d'època romana, hostel de caire oficial sobre la via romana d'*Ilerda* (Lleida) a *Dertosa* (Tortosa), del tot necessari davant el pas de barca, per tal que

els viatgers es poguessin allotjar en temps de crescuda de l'Ebre, i que de ben segur desenvoluparia un mínim conjunt d'edificacions. Aprofitant les estructures, una família extensa de berbers s'establiria aquí (Balañà: 1994), i en època califal s'iniciaria la fortificació de la torre i de la vila, igual que al conjunt de *husūn* de la frontera oriental (*at'-T'āğr ax-Xarqīy*), davant l'avanç dels cristians (*Ifranj*) al segle XI. El nucli islàmic de *Miknāsa* presenta les mateixes característiques urbanes dels pobles d'aquest origen a les riberes del Cinca i del Segre: pobles situats en pendent que s'estructuraven en carrers més o menys paral·lels a diferent cota d'alçada, que partien dels portals d'entrada a la població i anaven ascendint cap al tossal on era el castell, al temps que eren travessats per carrers amb molta inclinació o amb escales. La vila de Mequinensa disposava de dues portes d'accés, el portal de Saragossa, situat al carrer homònim directament a sobre de la que seria posteriorment l'església parroquial, i el portal de Fraga que s'aixecava als peus del cingle i que per la seva planta sembla ser que estava defensat mitjançant una torre circular. Poble i castell estaven units per un camí en ziga-zaga intramurs, que encara avui es pot intuir. El nucli antic, doncs, quedava delimitat pels carrers de Fraga de Dalt i de Baix a llevant, el Major i la Plaça de Ca la Vila a migdia, fent les cases de muralla; el carrer de la Muralla a ponent, i el carrer de la Parra al nord. Malgrat que Al-Idrīsī a la seva obra *Nuzhat al-muštāq* descriu la nostra vila com "*la ciutat de Miknāsa és petita, semblant a una fortalesa i constitueix una de les fronteres d'al-Andalus*"

Mequinensa en època islàmica

(Bramon: 1998, p. 96), en cap cas podem considerar-la com una medina, sinó com un *hişn* amb força població, molt lluny, però, del nucli de Fraga (*Ifāga*), més proper, en mida i característiques, a una medina.

Mequinensa feudal

Amb la conquesta definitiva del poble i del castell per part dels cristians, l'any 1149, es van introduir algunes modificacions en la vila, com la construcció de la petita església romànica dins el nucli, i el reforç de la muralla amb les diferents torres de planta quadrada que podem veure tant sobre el cingle com sobre el poble vell. Hem de considerar com a mínims els canvis en l'interior del casc urbà, ja que la conquesta no significà una transformació profunda del poblament. És evident que hi hagué una arribada de nous pobladors que reemplaçarien a aquells musulmans que van decidir marxar, però entre els nouvinguts s'instal·larien musulmans expulsats del seu lloc d'origen així com cristians, encara que d'aquests darrers ben pocs (Bonales: 2019). A tall d'exemple, es va aixecar l'església, però degut a l'escàs nombre de cristians, durant gairebé un segle va ser regida per un vicari depenent del rector de Fraga; és més, aquest vicari tot sovint residia a la ciutat veïna, i això malgrat

Torres adosades a la muralla islàmica

Foto: Facebook, grup Mequinensa. Nathali Baldo

Mequinensa en època feudal

que es va concedir la totalitat del delme dels cristians a favor del rector.

No seria fins a finals del segle XIII i especialment en el transcurs del XIV que es començarien a produir canvis. D'una banda el casc urbà creixeria fins arribar a la muralla i el portal de Saragossa, i d'altra, el petit castell va ser transformat de forma íntegra: es va mantenir la part islàmica com a dependències del nord-oest de l'edifici, i es va ampliar la planta per convertir-se en palau residencial: es van aixecar tres noves ales tot i deixant un pati central, i es van erigir les torres cantoneres i les de la porta d'accés. En aquest palau es viuria el *Parlament de Mequinensa*, la reunió dels urgellistes disconformes amb el *Parlament d'Alcanyís* previ al Compromís de Casp (1410-1412).

És difícil saber quanta gent vivia en el poble en aquella època, però hi ha alguns documents que ens proporcionen dades orientatives. Al *Consell General* de l'any 1388 van assistir 147 veïns caps de família, corresponents a 88 cristians i només 59 sarraïns;⁽¹⁾ mentre que al *Consell General* de les viles de la baronia d'Aitona de l'any 1400 van comparèixer només 123 caps de casa, 66 cristians i 57 sarraïns. No podem parlar d'un descens de població, ja que al *Consell General de la Universitat* de cristians de Mequinensa de l'any següent apareix el nom de 79 cristians caps de casa.⁽²⁾ El nombre de focs o famílies a mitjans del segle XV sembla ser estable i fins i tot potser va créixer mínimament, ja que en la pressa de possessió de la baronia d'Aitona per Mateu Florimon i Orfresina de Montcada el

1453, entre els mequinensans que els hi van jurar fidelitat trobem a 87 sarraïns, 73 cristians i 3 jueus procedents de Fraga (Juçeff Nami, Ysach Nami i Salami Andali), és a dir 163 famílies (Monjo: 2004, p. 143 i ss.). La darrera dada, posterior a la Guerra Civil Catalana i a la crisi epidèmica que anà lligada, és del fogatge de 1497, on s'especifica l'existència de 46 focs cristians i 56 de musulmans, és a dir 102 cases habitades que sumarien al voltant dels 459 habitants.

Mequinensa, plaça militar de frontera

El nucli urbà de Mequinensa no va experimentar canvis significatius al llarg dels darrers segles medievals i primers segles moderns. El reduït nombre de cristians primer, i l'expulsió dels moriscos el 1609 van mantenir sempre els habitatges dins les muralles. Però el castell sí que va viure canvis importants, adequant-se a la nova guerra moderna que incorporava l'artilleria. Així, al segle XVII el castell disposava d'uns petits baluards avui en dia desapareguts sota l'aparcament. Durant la Guerra de Secessió Catalana -coneguda com la guerra dels Segadors- (1640-1652) el nostre castell va ser refugi del Terç aragonès de Pedro Francisco de Sada (1649) i punt de reunió de les tropes procedents de València, Montsó i Fraga sota el comandament del Marqués de Leganés per tal d'iniciar la campanya de Catalunya (1651). Ja en aquest moment s'eixamplà el sistema defensiu i es dugueren a terme modificacions substancials en el conjunt de muralles, motiu pel qual el marquès d'Aitona protestà davant la Corona per tal de rebre compensacions.⁽³⁾

No hem d'oblidar que Mequinensa es convertí en una plaça militar estratègica per a la defensa de l'interior peninsular contra les tropes franceses; era, en definitiva, la darrera plaça militar de la frontera en direcció a Saragossa. Per això al llarg del segle XVII es va reforçar encara més el castell: es va construir l'hornabec amb el cos de guàrdia en la part superior, així com les muralles laterals que unien l'hornabec amb el baluard. Al mateix temps, a la vila es va reforçar l'entrada del portal de Fraga amb una nova fortificació de parapets en forma de segon portal.

El primer gran setge patit per la vila es va produir l'any 1705, en començar la Guerra de Successió, quan la vila va quedar en mans de les Dues Corones (l'exèrcit dels Borbons) i va ser assetjada pels austriacistes sota el comandament del coronel Rafael Nebot (al setembre i de nou al mes de novembre). Fracassat el setge, el castell va ser reforçat amb el regiment de Dragons sota les ordres de Daniel de Mayoniae. La lluita per Mequinensa no era fútil: qui controlava el castell i el poble tenia el domini sobre una de les principals vies d'abastiment de blat a Barcelona: l'Ebre. És per això que els austriacistes

Mequinensa a mitjans del segle XVII

Mequinensa als voltants de 1700

tornaren a assetjar la vila i el castell al mes de març de 1706, i de nou al novembre, arribant a conquerir-los al desembre d'aquell any. Fou en aquest moment quan es va desenvolupar una nova ampliació de les fortificacions: es va iniciar la construcció del terraplè (glacis) en forma de mitja lluna, com a revellí amb fossat davant l'hornabec per tal d'evitar que l'artilleria danyés el castell, mentre que a la part de la vila es va construir un petit fortí amb palissades, murets i trinxeres com avançada del portal de Saragossa.

No els hi va donar temps a completar les obres ja que al maig de 1707 va començar un nou setge, ara a mans de les tropes borbòniques sota direcció del general Arenas, que va conduir a la conquesta de Mequinensa el 7 de juliol. L'assalt va començar pel portal de Fraga, amb la destrucció total del portal i introduint-se les tropes cap al segon portal amb artilleria lleugera per tal de poder entrar al poble, però els assaltants van ser derrotats quan les tropes austriacistes van llançar grans rocs des de la darrera corba del camí del castell intramurs, per sobre del cingle. Essent impossible accedir pel Portal de Fraga per aïllar el castell del riu, es va intentar l'assalt des del turonet de l'actual Museu amb dues peces d'artilleria, que van destruir el fortí i el portal de Saragossa, i amb una altra bateria de dues peces situades més a prop del riu per tal de bombardejar el castell. Animats per les destrosses i com que l'artilleria no arribava al castell, els borbònics van avançar cap al poble i van instal·lar morters al fortí derruït. Els granaders que custodiaven el castell van fer una eixida i els borbònics van abandonar l'atac per a evitar perdre els morters. Finalment, al cim de la serra es va instal·lar una bateria d'artilleria de quatre peces en el segon turó, centrant el foc en el flanc sud de l'hornabec, on la fortificació sobre el poble era més dèbil, i van pro-

Mur i torre central del castell reforçats

Foto: Institut Cartogràfic de Catalunya, RF.49536

Restes del Cos de Guàrdia i de l'hornabec

Foto: Facebook, grup Mequinensa. Nathali Baldo

vocar la seva destrucció i la consegüent rendició de la plaça.⁽⁴⁾ Ja definitivament en mans borbòniques, encara es produïen combats al castell en 1708, 1709 i 1711 donada la necessitat urgent dels austriacistes en obrir de nou la circulació de blat per l'Ebre. Però tot va ser inútil, més quan les tropes borbòniques van iniciar la fortificació de la part baixa de la vila mitjançant baluards entre la muralla medieval i el riu, davant l'aiguabarreig.

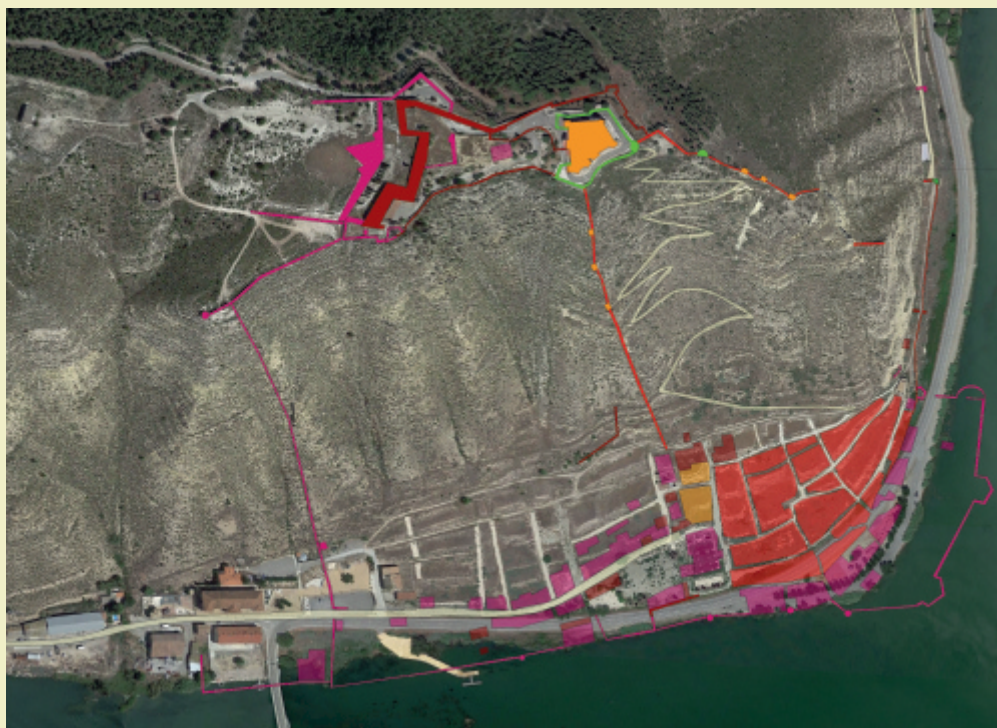
Extramurs? Ampliar les muralles!

En el transcurs del segle XVIII el poble va viure un període de prosperitat i un considerable creixement demogràfic que es va traduir en noves cases ara fora de les muralles. Es construïen nous edificis a ambdós costats del camí de Saragossa (que rebrà el nom de carrer Saragossa), i a la dècada de 1780 s'erigí la fàbrica de regalissia al descampat prop de l'actual pont de l'Ebre.

A finals de segle el sistema defensiu de la vila va viure uns canvis de primer ordre; d'una banda la vila i el castell van revertir de nou a favor de la Corona -encara que els Marquesos d'Aitona, ara Ducs de Medinaceli, es resistirien durant dècades, amb complexes causes judicials- convertint-se en quar-

ter militar estable; i d'altra banda el segle acabava amb la guerra de la Convenció (1793-1795) contra la França revolucionària, motiu pel qual el govern veié la necessitat de tornar a fortificar el castell i la vila. L'obra, dissenyada per Joaquín María Cabrera i Carlos Cabrera va consistir en primer lloc en el reforç del mur ponentí del castell així com de la torre

Mequinensa als voltants de 1820

davantera per resistir atacs d'artilleria; a més es va construir definitivament el fossat i es va abandonar el model de mitja lluna del terraplè de l'esplanada del revellí, fent una rampa per tal d'evitar el bombardeig de la base de l'hornabec, reforçant els seus laterals i construint un agregat a l'hornabec principal al flanc sud, és a dir, a la zona més malmesa durant la guerra anterior. A aquest darrer, dotat de contramines, se li va dotar de porta d'accés que permetia realitzar eixides amb seguretat. Si era necessari reforçar el castell, també necessitava protecció la vila, fonamentalment el barri nou que creixia a redós del carrer Saragossa, i és per això que es va construir un nou parapet entre la serra i el riu, aquest cop amb espitlleres per a descàrregues de fuselleria, a més d'un nou portal de Saragossa fortificat amb el fortí *de l'Infant Don Carles*, que acollia una bateria d'artilleria, mentre que a llevant del poble es construïa un petit fortí al camí de Fraga, es reforçava el situat a l'entrada immediata al poble, i s'erigia un altre de nou sota el camí per a evitar que tropes enemigues creuessin el riu Segre.

La guerra de la Convenció no va afectar al nostre poble, però ja a principis del segle XIX, davant la imminència d'una nova guerra amb França, es va accelerar la fortificació del poble amb la construcció d'un segon fortí sobre el portal de Saragossa que completava el situat a sota (més o menys en línia amb la porta de l'actual museu de la Mina) i es va tancar el parapet amb espitlleres fins al cim de la serra, unint-se a l'hornabec, sent coronant el sistema defensiu amb una garita a la punta de la serra que servia per a controlar tot el barranc i l'accés a la vila.

Tal i com es preveia, de seguida esclatà la

guerra amb França, la coneguda com Guerra de la Independència, i de nou la plaça de Mequinensa es convertia en centre de combats. El setge francès de 1810 es va iniciar amb la mateixa estratègia que durant la guerra de Successió: la instal·lació de morters al riu per atacar directament al castell, i foc doblat de quatre peces d'artilleria des del segon turó de la serra, amb reforç de dues peces situades al contrafort de migdia d'aquesta acompanyats de quatre morters a la fondalada de la serra per tal de disparar

sobre l'interior del castell. Per tal que l'artilleria francesa arribés a l'altiplà de la serra sense patir danys va caldre construir part d'un camí i adequar parts d'altres des de Torrent de Cinca a Monegre, i d'allà a la serra del Castell. El setge es va completar a finals de maig, i en les primeres jornades de juny els francesos van iniciar l'assalt, amb l'atac a la part del poble, que seria pressa relativament ràpid, amb el que es deixà aïllat el castell, i amb dos atacs d'artilleria contra l'hornabec exactament en el mateix punt que durant la guerra de Successió, acompanyats del bombardeig de l'interior del castell. El 10 de juny la plaça es rendia (Suchet: 1828).

L'expansió urbana

Al llarg del segle XIX la població va créixer de forma extraordinària, especialment a partir de 1880 quan es va iniciar l'explotació industrial massiva de la mineria de lignit. Es va edificar tot

Part superior del fortí - muralla cantonera, sota el Portal de Fraga

l'espai situat entre la muralla medieval i el parapet amb espitlleres, i es va iniciar la construcció de noves cases pujant per la serra. La plaça principal de la vila seria, a partir de llavors, la Plaça d'Armes, nom que rebia per ser el lloc on es feia el canvi de guàrdia de la vila. I és que després de la guerra de la Independència no es van acabar els setges a la vila i castell: en 1822 va ser conquerit pels reialistes rebels contra el govern liberal; en 1837 va estar a punt de caure en mans de les tropes carlistes, i l'any següent va patir un assalt, al que va resistir. En 1856

la plaça va ser temporalment assetjada en haver aixecat armes contra el govern, rendint-se en ser amnistiats els participants; i finalment l'any 1873, a la darrera guerra carlista, la població civil va haver de ser armada per a defensar la fortalesa davant l'imminent assalt de les tropes carlistes de Camats. El caire de quarter militar del castell encara duraria fins a finals de segle XIX. No ens ha de resultar estrany, doncs, que la muralla espitllada i el portal de Saragossa no fossin destruïts fins la data tardana de 1924. Encara durant la Guerra Civil, sent Mequinensa front de guerra, el castell allotjaria una unitat de morters que dispararia a les tropes republicanes de l'altra banda del riu Segre.

Des de finals del segle XIX i durant el primer terç del segle XX la vila canvià radicalment la seva fesomia. A llevant, el casc antic romania com a centre administratiu, amb la plaça de la Vila i l'Ajuntament, creixent amb noves edificacions en els carrers superiors, a la falda de la serra del castell, i sota el Portal de Fraga. A migdia, a la vora del riu, es trencaven les antigues muralles, s'obrien carrers i carrerons cap al riu i les antigues garites es reconvertien en improvisats urinaris resguardats del temps. Però els canvis més rellevants es van produir a ponent de la vila, amb l'edificació de cases, pallers i corrals que ràpidament es reconvertien també en cases fins arribar a la segona muralla i al conjunt industrial format per les fàbriques de regalissia, els molins d'oli, la fàbrica de farines i, més enllà, els nous Estudis. Com a colofó dels canvis, la projectada carretera de Maella a Sarinyena finalment arribà al poble després de mig segle d'incertituds, motivades totes elles en el cost de la obra i el seu traçat: donat que era impossible derruir les cases dels carrers Saragossa i Major i de les places de Ca la Vila i del Rosari, s'hagué de construir "lo Mu-

Mequinensa als voltants de 1940

ro" com a variant del poble per la vora del riu... sense oblidar, és clar, el pont de l'Ebre.

Jacinto Bonales

Bibliografia citada:

BALANÀ, Pere (1994). *Les arrels islàmiques de Mequinensa*. Barcelona: Rafael Dalmau.

BONALES, Jacinto (2019). "La conquesta cristiana del Baix Cinca i els models d'explotació del territori", comunicació al *X Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, 4 a 6 d'abril de 2019.

BRAMON, Dolors (1998). *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Tesi doctoral.

MONJO, Marta (2004). *Sarraïns sota el domini feudal. La Baronia d'Aitona al segle XV*. Lleida: Publicacions de la UdL.

SUCHET, Maréchal (1828). *Mémoires du Maréchal Suchet, Duc d'Albufera, sur ses campagnes en Espagne, depuis 1808 jusqu'en 1814. Écrits par Lui-Même*. Paris: Adolphe Bossange

Notes:

- (1). Arxiu Municipal de Mequinensa, pergami 9.
- (2). Arxiu Municipal de Mequinensa, pergami 1.
- (3). Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, Lligalls, 305, n. 90, any 1653.
- (4). Bibliothèque Nationale de France, "Plan des fortifications de Mequinensa del Ebro en 1707".